

Filozófiatörténet-írási rekonstrukciók, szerzők összkiadásai és a források

Esettanulmány a szerzői személyiség megalkotásáról
a filozófiatörténetben

Mondandómat a jelen lapszám alapjául szolgáló konferencia előzményének a tanulságaival célszerű kezdenem.¹ Az előző konferenciának már a címe is jellegzetes módon lehatárolja a problémafelvetés módját, hiszen a filozófus, a filozófiai szerző *személyére* kérdez rá, önkéntelenül is azt sugallva, hogy a filozófia története egymástól jól elkülöníthető, önmagukban értelmezhető *életművekből* áll. A filozófiatörténész feladata ebből következően az életművek interpretációja, kölcsönhatásuk hálójának a feltárása és legfőképpen egyfajta értéksorrend felállítása, amit a *kánon*, *kanonizálás* terminusokkal írunk le általában. Árulkodó párhuzam, hogy a filozófiatörténeten kívül leginkább a művészetek történetében és az irodalomtörténetben, valamint a képzőművészetek és az irodalom kritikájának a kortárs gyakorlatában beszélünk *kánonról*. A tudományok vonatkozásában azonban véleményem szerint már problémákat vet föl ez a szóhasználat, annak dacára, hogy számos képviselője van annak a gondolkodásnak, amely a tudománytörténetet is kánonok köré gondolja rendezhetőnek. A szépirodalmi és a filozófiai kánonalkotás folyamatának párhuzama a magyar esetben különösen feltűnő és fontos, hiszen a professzionális magyar filozófiatörténet-írás nálunk akkor jelenik meg, amikor az irodalmárok körében az *önelvű irodalom* eszménye és a romantikus

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Email: mester.bela@abtk.hu

- 1 A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetében 2019. november 29-én *Ki a jelentős magyar filozófus? Relevanciakritériumok és kánonalkotás a 19–20. századi magyar filozófia történetírásában* címmel rendezett konferencián *A magyar filozófia nyelve és európai kontextusa* címmel tartottam előadást. Jelen írásom magában foglalja e korábbi előadásom mondandóját is, felhasználva a 2021. május 11-én a Filozófiai Intézet műhelybeszélgetésen tartott, *A józan ész és ellenségei. Filozófus szerepfelfogások és ismeretelméleti álláspontok összefüggései* című beszámoló gondolatmenetét és tanulságait is. Jelen tanulmány az OTKA K 135 638 számú kutatási projekt keretében íródott.

(szépíró) szerző alakjának a megkonstruálása volt napirenden. A szerzők életrajzából kiinduló, az irodalmárok módszeréből táplálkozó filozófiatörténet ugyanakkor nem kizárólagosan a romantika terméke; hiszen olyan klasszikus előzményei és egyben mintái vannak, mint az alexandriai filológia, amelynek hagyományában az irodalmi műveltségű bölcsek a filozófus gondosan megformált élettörténetét tették meg életműve tárgyalásának szervezőelvévé.

De mi más lehetne a filozófiatörténet tárgya, mint az egykori filozófusok életműveinek az összessége? Természetesen továbbra is a filozófiai múlt – elsősorban szöveges – dokumentumai, de nem feltétlenül *életművekké* szervezve, hanem például ugyanahhoz az irányzathoz tartozó vagy ugyanarról a témáról szóló, egymással kortárs írásainak csoportjaként tekintve, vagy egy hosszabb, jelentősebb *vita* részeként felfogva, amely utóbbinak éppen az a jellemzője, hogy a vitairatok szerzői nem értenek egyet, a legtöbbször nem tartoznak ugyanahhoz az irányzathoz. Az egykor lefolytatott *viták* értelmezése mind az életművek sorozataként, mind az egymást követő irányzatok, iskolák leírásaként értelmezett filozófiatörténet-írásban csak alárendelt szerepet játszhat, holott a filozófia hagyományos önértelmezésében éppen ennek kellene a középpontban lennie. Egyes korszakok és filozófiai jelenségek esetében különösen feltűnő a viták jelentősége; nem csak a magyar filozófia történetében fordul elő, hogy önmagukban egyenként kevésbé jelentős szerzők vitája összességében mégis jelentős diskurzust, a filozófiatörténész számára érdekes jelenséget hoz létre. Ilyennek tekinthetjük a karteziánizmusról szóló holland, vagy később a Kantról szóló német vitákat, hogy mindjárt olyan példákat említsek, amelyeknek megvan a maguk magyar leágazása is. Ezekben a korszakokban és vitahelyzetekben utólag már jól látszik, legalábbis a magyar esetben, hogy mennyire félreviszi a kutatást, ha az egyes szereplők műveiből rendszereket akarunk rekonstruálni ahelyett, hogy a vita egész szövegkorpuszát kísérelnénk meg elhelyezni a kor európai filozófiai diskurzusában. (A magyar karteziánizmus-viták esetében az egyik oldalon Apáczai Csere János, a másikon Pósházi János mint önálló filozófiai gondolkodó jelentőségét már Erdélyi János is hangsúlyozta,² Apáti Miklóst Turóczi-Trostler József állította a középpontba a 20. század harmincas éveiben.³ A magyar Kant-vitát a későbbiekben bővebben érintem.) Ezzel a megjegyzéssel korántsem bírálni kívánom konferenciáink szervezőit és problémafölvetéseinek, hívószavainak a megfogalmazóit

2 Erdélyi János: A filozófia Magyarországon. In Uő: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona; a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horkay László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 197–295; 952–959.

3 Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesiánusok*. Minerva, Budapest–Pécs, 1933.

(*jelentős magyar filozófus, szövegkiadás*); éppen ellenkezőleg, arra hívom föl a figyelmet, hogy ezek a megfogalmazások világosan rámutatnak egy, a filozófiatörténetről alkotott képünkben megrögzült elemre, amelynek jelentős módszertani, a témaválasztásokat és a filozófiatörténeti eredmények értékelését nagymértékben befolyásoló hatása van ma is. A szerzők és életművek szerepének újragondolása ugyanakkor nem csupán a filozófiatörténet-írás módszertanában jelenik meg, hanem, legalábbis rejtetten, saját önértelmezésünkben is; hiszen a filozófia történetét mindenkor a saját pozíciónkból kiindulva olvassuk. Anélkül, hogy belemennék saját kortárs kommunikációs helyzetünk részletes vizsgálatába, megkockázatom azt a feltevést, hogy a pályázati projektek, kutatócsoportok, tematikus kötetek és konferenciák egymásra rímelő, egymást idéző és egymással vitatkozó szövegeinek mai világában a valóságos filozófiai szerző személye és funkciója már régen elvált attól az ideáltípustól, amelyet filozófiatörténészként alapesetnek tartunk, és amelyből a filozófiatörténet életművek sorozataként való felfogása is következik.

Az a magyar filozófiai vita, amelyet a következőkben példaként hozok föl, a magyar filozófiatörténet hosszú 19. századának a kezdetét jelentő Kant-vita (1792–1822), más tanulssággal is szolgálhat mai önértelmezésünkhöz, önmegértésünkhöz. Ennek a vitának a során kezdődött meg ugyanis a szakmai nyilvánosság szerkezetváltásának és az ezzel együtt járó publikációs nyelv váltásnak az a folyamata, amelynek most a végén, illetve már éppen az ellenkező pólusán tartunk. A modern filozófiai nyilvánosság megjelenése a magyar esetben az intézményi és felekezeti korlátok meghaladását is jelentette. A magyar filozófia történetének korábbi nagy disputája, a karteizianizmus-vita számos írása hozzáférhető volt ugyan nyomtatásban, de a vita egésze mégis jórészt a református kollégiumok és a református egyházi fórumok ügye maradt; míg a Kant-vitához annak kezdetétől fogva hozzászóltak református, evangélikus és katolikus vallású és intézményi hátterű magyar filozófusok, az elején csaknem kizárólag latinul, a vita lezárásakor azonban már mindnyájan egyaránt magyarul.

A következőkben először megpróbálkozom azzal, hogy értelmezsem a *jelentős magyar filozófus* kifejezésnek azt a jelentését, amely látenszen megjelenik filozófiatörténet-írásunkban, karakteresen először talán éppen a Kant-vita kapcsán. Utána a Kant-vita szereplőinek történeti megítélésén és kikövetkeztethető önképén keresztül írom körül, hogy kinek a szemében ki lehetett a jelentős(ebb) magyar filozófus egy magyar és nemzetközi szintén egyszerre folyó vitában, illetve annak filozófiatörténeti értékelésében. Végezetül megkísérlem összefoglalni, hogy az általam vizsgált esetekben a filozófiatörténet-írási módszer hogyan befolyásolta a filozófiatörténész által a leírás során megformált szerzői személyiséget és életművet.

Milyen értelemben beszélünk jelentős magyar filozófusról?

A *jelentős magyar filozófus* kifejezés amellett, hogy szeparált életművek sorozatának tekinti a filozófia történetét, amint erről föntebb már bővebben szóltam, azt az elsősorban jellemzően a kisebb nemzetek szellemi életére jellemző kettős elvárást is tartalmazza, amely szerint filozófiatörténet-írásunk ideáltipikus hősének egyszerre kell jelentősnek lennie az egyetemes filozófiatörténetben és a magyar kultúrában. Ebből ered az a sokszor tapasztalt zavar, ami akkor fogja el a filozófiatörténészt, amikor a különböző emigrációk képviselőinek a teljesítményét kellene valahogyan beillesztenie a magyar filozófia történetébe, illetve az a néha erőszakoltnak tűnő törekvés, hogy a magyar kultúrában a maguk korában jelentős szerepet játszó, olykor iskolateremtő, ám a filozófia egyetemes történetében különösebb szerepet nem játszó figuráknak mégis kimutassuk valamilyen nemzetközi beágyazottságát, kapcsolatrendszerét. Az elvárt nemzetközi jelentőség kimutatása sokszor nem áll másból, mint a tárgyalt szerző korának megfelelő színvonalú iskolázottságának és napra kész szakmai tájékozottságának a bizonyításából. A magyar és nemzetközi jelentőség kettős követelményének a kölcsönhatásából eredően az lehet például jelentős magyar filozófus, aki jól értesültként első hazai képviselője valamilyen újabb egyetemes filozófiatörténeti trendnek, sokszor szinte függetlenül attól, hogy saját írásaiban mennyire *eredeti módon és milyen színvonalon* képviseli az adott iskolát. A nemzetközi trendekhez való kapcsolása az egyes szerzőknek ugyanakkor értelmezési és értékelési mintát is ad: ha valakit sikerül besorolni mondjuk karteziánusnak vagy kantiánusnak, akkor innentől kezdve megítélése, vitapozíciójának, sőt, vitapartnerének az értékelése is többnyire eldőlt, még ha a filozófiatörténész nem kötelezi is el magát egyfajta progresszista szemlélet mellett, sőt, esetleg tudatában sincs annak, hogy milyen narratívát beszél el éppen. Ezek a következményei többek között annak a *hatástörténetre* összpontosító magyar filozófiatörténeti szemléletnek, amelynek hátulütőire az elmúlt években már több ízben kitértem.⁴ A legnagyobb hátránya ennek a szemléletnek, hogy *monologikus*, az egyes, önkéntelenül is *lezártnak* tekintett filozófiai eszmerendszerek *hatását* jól le tudja írni, a különböző hatástörténeti

4 Mester Béla: A magyar filozófia, amint saját történetét írja – némileg újragondolva. In Rigán Lóránd – Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században. Komp-Press – Korunk, Kolozsvár, 2016, 12–25; uő: A magyar filozófiatörténet-írás múltja és jövője. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019 (63):1, 11–22.

vonulatokhoz tartozó figurák magyarországi vitára, és az itt esetleg megjelenő sajátos érvekre, eszmékre azonban sokszor vak; gyakran nem is veszi észre, hogy valójában csak az egyik, kifejtve vagy rejtetten, valamilyen értelemben *haladónak* tekintett álláspontot tekinti csupán filozófiainak.

A magyar Kant-vita egyik főszereplője, Márton István szokásos filozófiatörténeti értékelése

Magában a magyar Kant-vitában és annak tárgyalási módjában filozófiatörténet-írásunkban egyszerre jelennek meg hangsúlyos módon a főntebb általánosságban tárgyalt jelenségek. Résztevőinek jelentősége és, amennyire ezt rekonstruálni lehet a szövegekből, önértelmezése is elválaszthatatlan attól, hogy ennek a vitának a részesei voltak. Ha megpróbáljuk akár csak a két legjelentősebb alak, Márton István és Rozgonyi József munkáit ettől a vitától függetlenül összefoglalni, értékelni, nem sokkal több marad belőlük, mint néhány jegyzet Kant, még inkább Krug, illetve a másik oldalon a skót *common sense* iskola kelet-közép-európai recepciójában. A magyar és az egyetemes jelentőség dinamikus kölcsönhatása is karakteresen jelenik meg a vita értékelése során; előbbi a filozófia magyar nyelvének az elsődleges szemponttá emelésében ölt testet, míg a másik olyan formában vetődik föl, hogy a vitapartnerek közül ki képviseli a korszerűbb, a nemzetközi trendekhez mérten napra kész eszmerendszert. Ebben a leosztásban természetesen Márton kapja a jobb lapokat, és ez akkor is így lenne, csak talán nem ennyire nyilvánvalóan fejeződnek ki, ha nem találnának egymásra Kazinczy Ferencsel a nyelvújítás és a magyar nyelvűség közös platformján, illetve Kazinczy ettől függetlenül kialakult kantiánus meggyőződése révén. Márton István azzal írta be magát a magyar filozófiai kánonba, hogy az elsők között vezette be filozófiai előadásain, majd publikációiban a latin helyett a magyar nyelvet,⁵ illetve, hogy ezzel együtt kora úgymond leghaladóbb filozófiai irányzatának, a kanti kritikai filozófiának volt a híve. Az egyetemes filozófiatörténeti beágyazottság bizonyításához az ő esetében sem volt szükség arra, hogy külföldi *ismertségét* bizonyítsák, elég volt azt bizonyítani, hogy ő *ismeri* kellőképpen kora filozófiai irodalmát. Jellemző, hogy egyetlen jelentős,

5 Márton István: *Keresztyén theologusi morál, vagy-is Erköltstudomány.* [s. n.], Pápa, 1796; Uő: *Keresztyén morális kis katekismus a' Helvétziai Vallástétellel megegyezőleg.* Pichler Antal, Bécs, 1817.

latinul írott munkáját, amely némi nemzetközi ismertséget hozott neki, Krug Kant filozófiáját tárgyaló művének latin nyelvű átdolgozását,⁶ *viszszalépésnek* tekintik. Természetesen, ha egyetlen szempontunk az oktatás és ezen belül a filozófia magyar nyelvűvé válásának a folyamata, akkor csakis visszalépésnek tekinthető, hogy egy korábban már magyarul tanító és író szerző az intézményét fenntartó egyházi hatóság határozata alapján kénytelen latinul megírni egyik legfontosabb, tankönyvnek is szánt munkáját. Azonban azt már kevésbé hangsúlyozzák, bár meg szokás említeni, hogy kantiánus filozófiai alapállását ezzel nem változtatta meg, sőt, nemzetközi szakmai vonatkoztatási csoportja, az európai kantiánus filozófusok közössége jórészt csupán ennek a munkájának a révén szerzett tudomást a létezéséről. Ám a mi kérdésünk vele, és általában a Kant-vita szereplőivel kapcsolatban éppen az, hogy saját maguk és a filozófiatörténet-írás számára a korabeli nemzetközi vagy a korabeli hazai közönség és vonatkoztatási csoport volt-e a lényegesebb, illetve, hogy milyen viszonyt feltételezhetünk a kettő között.

A fő vitapartner, Rozgonyi József filozófiatörténetünkben

Rozgonyi József, a legfőbb anti-kantiánus vitapartner ezzel szemben csak negatív értékelést kaphat. A magyar kontextusban jelentősége kimerül abban, hogy a visszahúzó erők, a mindenkori társadalmi, nemzeti és kulturális haladást akadályozó tényezők közé sorolják be; hiszen a Kazinczy ellenfeleiként számon tartott konzervatív sárospataki professzorok triászának tagjaként határozzák meg a helyét.⁷ A korabeli pataki professzorok ortológus és neológus triászokba sorolása, bár meggyökeresedett toposza a magyar kultúrtörténetnek, önmagában is problematikus. Egyrészt meglehetősen kritikátlanul veszi át a köztudottan sértődékeny, az összeesküvés-elméletek gyártásáig gyanakvó Kazinczy időszakonként is

6 Márton István: *Guglielmi Krug Systema Philosophiae Criticae*. Anton Pichler, Vienna, 1820.

7 Kazinczy és Rozgonyi viszonyáról részletesebben lásd régebbi írásomat: Mester Béla: Kazinczy Ferenc és Rozgonyi József a magyar Kant-vitában. In Kiss Endre – Egyed Emese – Rathmann János (szerk.): *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról / Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien über mittel- und osteuropäische Aufklärung*. MTA–ORZSE Zsidó Kultúra-tudomány Kutatócsoportja, Budapest, 2010, 77–86.

változó vélekedéseit arról, hogy kit tekinthet barátjának, illetve szövetségésének. Másrészt, részben öntudatlanul, összecsúsztat két szempontot; a latin nyelvű és humanista tartalmú oktatást, illetve a magyar nyelvű és a reáltudományoknak több súlyt szánó tanrendet szorgalmazó táborok harcát, valamint a magyar nyelvhasználaton *belüli* nyelvújításpárti és azt ellenző, vagy azzal szemben legalábbis fenntartásokkal élő csoportot. A kettő a későbbi tárgyalásban gyakran összecsúszik; így a Lácza Szabó József, Kövy Sándor és Rozgonyi József alkotta hármából az utóbbi kettő valóban saját szakterülete latin nyelvű művelésének volt a híve, míg Lácza Szabót éppenséggel a magyar nyelvű tanítás és tankönyvírás egyik élharcosaként tartjuk számon. Az az általában vallott tétel pedig, hogy hármuk összetartozását és jelentőségét egyedül a Kazinczyval való szembeállásuk adja meg, jórészt éppen Kazinczy reflexiói alapján megalkotott konstrukció, saját életművük alapján kevésbé alapozható meg. Többek között ezt a konstrukciót kérdőjelezi meg egy közelmúltbeli, Lácza Szabó József munkásságára összpontosító elemzés, megállapítván többek között: „ha nem jelenik meg *A' Magyar Versekről* írt hozzászólása és annak »Apologus«-aként *A' Gém* című epigrammája, s ha így nincs, amire Kazinczy reagáljon a *Tövisék és Virágok* (1811) egyik, *A' lúdhattyú* című epigrammájával, Lácza Szabó – akárcsak Kövy Sándor és Rozgonyi József professzorok, akiket Kazinczy néhány évig szintén pataki ellenfeleiként tartott számon – mára feledésbe merül”.⁸ A megjegyzés jól világítja meg azt a sokáig egyeduralkodó szemléletet, amely a Kazinczyval így vagy úgy kapcsolatba kerülő alkotóknak csak a Kazinczyhoz való viszonyukban tulajdonít jelentőséget; mindazonáltal az utóbbi időben változni látszik a kutatás helyzete, és lehet bízni abban, hogy az említett hármak mindegyike megtalálja a helyét saját területének a történetében. Kövy Sándor a jogtörténetben, Lácza Szabó József (többek között éppen az idézett tanulmány révén) az egyháztörténetben és az irodalomtörténetben, Rozgonyi József pedig a magyar filozófia történetében.

Ami a megszokott magyar filozófiatörténeti elbeszélésben Mártonnál az egyik fő erény, tudniillik a magyar nyelven művelt filozófia, az ugyanott Rozgonyi esetében pusztán kényszer: lám, idővel még a vaskalapos latinista professzor is rákényszerül, hogy magyarul szóljon közönségéhez, ha része kíván maradni a hazai diskurzusnak. Arra már kevesen kíváncsiak, hogy az eleve a maradiság jeleként tárgyalt latin nyelvű munkáiban mit is kívánt kifejtetni, alakja azonosul a kevés számú, rövid és inkább a laikus közönség számára megfogalmazott magyar nyelvű pamfletjével, amelyeket egyébként életében nem is vállalt névvel. A magyar filozófiatörténetben sokkal

8 Magos István: A Lácza Szabó Józsefnek tulajdonított Kazinczy-ellenes gúnyirat szerzőségéről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2019 (123):3, 301–329.

inkább *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül* című szatirikus broszúra szerzőjeként tartják számon,⁹ mint a *Dubia* írójaként¹⁰ és ezzel az első, az iskolák falain kívül zajló modern magyar filozófiai vita elindítójaként, illetve a maguk korában és kontextusában jelentős összefoglaló filozófiai munkák, tankönyvek szerzőjeként.¹¹

Végeredményként tehát filozófiatörténet-írásunk két alakot állít eléünk. Az egyik szinte csak magyarul publikál, egyetlen, valamelyes nemzetközi ismertséget hozó latin nyelvű munkáját mentegetni kell, azt külső kényszerrel, fölöttesei előírásával szükséges magyarázni. Az ő alakja lesz a világ haladásával és a nemzetközi diskurzussal lépést tartó, és ezt a magyar kultúrában és szaknyelvben elplántáló magyar filozófus progresszív figurája. A másik, ha csak teheti, latinul publikál, saját magyar nyelvű írásait nem tartja sokra, és – talán élete utolsó írásának, az *Aristippus védelme* című, vitairatból kiinduló filozófiatörténeti tanulmánynak a kivételével¹² – nem tekinti őket szakfilozófiai publikációknak. Amennyire teheti azt saját aktív pályája idején, amelynek legnagyobb része a napóleoni háborúk idejére esik, igyekszik beleszólni a nemzetközi diskurzusba; önmagát, filozófiai nézeteit sokkal inkább e diskurzus részeként értelmezi, mintsem valamely külföldön már dominánsnak tudott filozófiai eszme magyarországi képviselőjeként, terjesztőjeként. Ezt a figurát tartja történetírásunk a nemzetközi filozófiai progresszióval és a magyar kultúra haladásának ügyével ellentétbe állónak; az egyetemes filozófia

- 9 Rozgonyi József: *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképpen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmékedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's óldalaslag illetése az erköltsi Cathechismust Író' Bétsi feleleteinek.* Nádaskay András, Sárospatak, 1819; uő: *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképpen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmékedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's óldalaslag illetése az erköltsi Cathechismust Író' Bétsi feleleteinek.* In Várhegyi Miklós (válogatta; szerkesztette); Kószei Lajos (társszerkesztő): *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából.* Comitatus, Veszprém, 1994, 69–86.
- 10 Rozgonyi József: *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani.* Matthias Trattner, Pest, 1792; uő: *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani / Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetéseivel kapcsolatban.* Fordította Guba Ágoston; a jegyzeteket összeállította Guba Ágoston és Mester Béla; a fordítást az eredetivel egybevetette Kondákor Szabolcs; a latin szöveg sajtó alá rendezésében részt vett Gángó Gábor. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.
- 11 Rozgonyi József: *Aphorismi psychologicae empiricae et rationalis perpetua Philosophiae Criticae ratione habita.* Andreas Nádaskay, Sárospatak, 1819; Rozgonyi József: *Aphorismi historiae philosophiae.* Andreas Nádaskay, Sárospatak, 1821; Rozgonyi József: *Aphorismi juris naturae perpetua juris Romani, Hungarici, juris naturae Kantiani ratione habita.* Andreas Nádaskay, Sárospatak, 1822.
- 12 Rozgonyi József: *Aristippus védelme.* *Tudományos Gyűjtemény,* 1922 (6):7, 52–61.

szempontjából elmaradottnak, a hazai kultúra szempontjából nem eléggé hazafiasnak. A külföldről láthatatlan világszínvonal és a nemzetközi diskurzusba is beleszóló provincializmus e filozófiatörténet-írásunkban megjelenő párosa olyan ellentmondást rejt, amely legalábbis magyarázatra szorul.

A filozófiai nyilvánosság szerkezetváltása és a Kant-vita alakjai a mából visszatekintve

A magyarázat, legalábbis a magyarázatok egyike a filozófiai nyilvánosságnak abban a szerkezetváltásában rejlik, amelynek hőseink egyszerre alakítói és szenvedő alanyai. A nyelváltás (a latinról a nemzeti nyelvekre) egyben az intézményi háttér és a célközönség átalakulását is jelenti; az egymással latinul kommunikáló, az egyetemi hálózaton keresztül érintkező európai elit kommunikációját felváltja az egyetemek falain kívül zajló nemzeti nyelvű vita a művelt nagyközönség előtt, amely elképzelhetetlen a folyóirat-kultúra kiépülése nélkül. Nálunk ez a váltás *egy nemzedéken belül*, és éppen a Kant-vita idején következik be; Rozgonyinak a német kantiánusokat, Reinholdot és Jakobot megszólító latin nyelvű vitairatával az elején, és ugyanennek a szerzőnek magyar nyelvű, folyóiratban megjelent szaktanulmányával a végén.¹³ Nem mellékes, esetleges tényező az, hogy a nyilvánosság e szerkezetváltása nálunk éppen egybeesik a Kant-vitával, hiszen Kant fogalompárjai, a *philosophia in sensu scholastico* és a *philosophia in sensu cosmopolitico*; illetve az ész nyilvános és magánhasználata értelmezhetőek úgy is, mint az erre a szerkezetváltásra adott reflexiók. (Megfordítva a dolgot, ezek a fogalompárok nehezen lennének értelmezhetőek egy, a Kant korát megelőző időkre, mondjuk a középkorra jellemző szerkezetű nyilvánosságban, amelynek keretei között nemigen merülhetett még föl például az az eshetőség, hogy egy egyetemi oktatónak lehetnek olyan művei, amelyeket nem egyetemi oktatói minőségében, nem egyetemi használatra publikál.) A magyar esetben különösen érdekes, hogy később majd éppen ezeknek a terminusoknak a továbbgondolása révén próbálja meg önmagát értelmezni, meghatározni a magyar filozófia; az Akadémia 1847-es vitájában a korabeli szóhasználattal *világfilozófiának* és *iskolafilozófiának* nevezett végpontok között keresnek helyet

13 Rozgonyi: *Dubia*. Id. kiad; uő: *Aristippus*. Id. kiad.

annak a szférának, amelyet *nemzeti filozófiának* neveznek el.¹⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy *nem* a nemzeti filozófia előre meghatározott tervéről van szó. *Nem* valamely nemzeti tartalommal feltöltött filozófia tudatos megteremtésének a kísérlete a cél – ez az értelmezés a huszadik századi nemzetkarakterológiák „magyar gondolkodás”, „magyar észjárás” szófordulatainak jogosulatlan visszavetítése lenne az előző századra. Sokkal inkább annak a gondolkodói közösségnek az önértelmezési kísérlete ez, amely szándékolatlanul és önmaga számára is váratlanul került a nemzeti nyelven, de világpolgári szemszögből való filozofálás kommunikációs csapdájába, és ezt kell valahogyan értelmeznie. Választ kell adnia arra a kérdésre, hogy *kicsoda ő a világ éppen aktuális filozófiai életéhez képest*, és arra is, hogy *kicsoda ő az éppen létrejövő modern nemzeti kultúrában*, és milyen szerepet szán saját filozófiájának és a filozófiának általában, ennek a kultúrának a megalkotásában.¹⁵

A vizsgált korszak magyar filozófusainak ezt a kommunikációs helyzetükből fakadó dilemmáját is érdemes figyelembe vennünk, amikor filozófiatörténészként életművüket és egymással folytatott vitáikat értékeljük. Arról a sajátos állapotról van szó, amikor az egyetemes filozófia és a nemzeti kultúra mint önállóan is értelmezhető szellemi entitások egymáshoz való viszonya már problematikussá válik, ugyanakkor ez a kettősség még nem jelenik meg olyan letisztult formában a kortársak reflexióiban, mint ahogyan az számunkra a mából visszatekintve kirajzolódik. Az ebben a sajátos helyzetben létrejövő filozófia elemzéséhez az egyik kézenfekvő, ám a filozófiatörténetben eddig kevésbé alkalmazott módszertani kiindulópont a *posztkolonialista* diskurzus.¹⁶ Ezzel a szemlélettel közelítve, az eddigi kísérleteknél talán világosabban megragadhatóak a filozófia lokális, később a nemzeti kultúrákba beépülő sajátosságai az egyetemes filozófiatörténet nagy trendjeihez való viszonyukban. Ebbe a szemléletbe könnyen beilleszthető mindaz, amit főntebb hivatkozott

14 Szilasy János: Lehet-e magyar philosophia? *Magyar Academiai Értesítő*, 1847 (7):6, 152–154; uő: Lehet-e magyar filozófia? (1847). Sajtó alá rendezte Mester Béla. In Cieger András – Varga Bálint (szerk.): *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szöveggyűjtemény*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017, 350–353; Percz László: A nemzeti filozófia születése. Egy 1847-es akadémiai vitáról. *Gond*, 1992 (1):2, 29–35.

15 Ehhez lásd még: Mester Béla: Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico. *Kellék*, 2004 (24. szám), 125–136.

16 Az erre vonatkozó javaslat részletes kifejtését más, az irodalomtudományból átvett fogalmaknak és szemléletmódoknak a filozófiatörténetre való adaptációjával együtt lásd Mészáros András néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötetének módszertani bevezető írásában: Mészáros András: *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Kalligram, Pozsony, 2014.

írásaimban magam is kifejtettem a magyar filozófiatörténet recepció-történeti narratívájának korlátairól; a *kizárólagos* recepció-történet oly módon gyarmatosítja az általa leírt lokális kulturális jelenségeket, hogy lehetetlenné teszi *saját történetük* elbeszélését. A szemléletet át lehet vinni a filozófiatörténeti sémák bírálatáról a korabeli viták értelmezésére is; termékeny lehet például, ha ezeket *két különböző* érdekeltsgű, tudatos vagy kevésbé tudatos gyarmatosító közötti összetűzéseként értékeljük. A fentebb leírt nyilvánosságszerkezetben ugyanis lehetőség van arra, hogy a *korszerűség*, az aktuális filozófiai trendeknek való megfelelés *a nemzeti szintű diskurzuson belül* merüljön föl. Sarkítva és leegyszerűsítve a helyzetet, a Kant-vita magyar nyelvű szegmensében egy göttingeni és egy utrechti (részben oxfordi) öregdiák próbálja meggyőzni nem anynyira egymást, mint a művelt *magyar* közvéleményt, hogy a saját filozófiai orientációja jobban illik a mérvadó *nemzetközi* trendekhez, mint a másiké. A problémafölvetésnek ez a szerkezete, azaz tudatosítani és külön megfogalmazott problémává tenni a saját kultúra korszerűségét és az egyetemes kultúrához való viszonyát, minden modern nemzeti kultúrának szükségszerű kérdésfölvetése, kiváltképpen a kisebb méretűeknek. Ennek a kettősségnek a megjelenését a filozófiatörténetben talán még karakteresebben figyelhetjük meg, mint a szellemi élet más területein, hiszen a filozófiához eleve az *egyetemesség* igénye kapcsolódik, így a lokalitáshoz, ezen belül a nemzeti kultúrához való viszonya eleve problematikus. Ez a kérdés azonban ilyen éles formában majd csak évtizedekkel a Kant-vita főszereplőinek a halála után jelenik meg a magyar filozófiai életben, Erdélyi János fentebb már idézett vitáirátában, így ennek részletesebb tárgyalásától most el kell tekintenünk.¹⁷

Az eddigiekhez képest más szemléletmódokkal és módszerekkel elbeszélte magyar filozófiatörténet akkor lesz sikeres, ha *egyszerre* tudja megragadni a vizsgált jelenség, korszak vagy életmű *lokális, regionális* és *egyetemes* sajátosságait. A jelen dolgozat hőseire alkalmazva tehát a feladat olyan elbeszélés megfogalmazása, amely képes leírni azt is, hogy Márton István és Rozgonyi József egészen pontosan milyen forrásokból dolgoztak, mely nemzetközi trendekhez kapcsolódtak, de azt is, hogy

17 Rozgonyi József és Márton István vitájának mint két különböző érdekű gyarmatosító polémiájának az értelmezése először a Mészáros Andrásal folytatott beszélgetés során, az ő fentebb idézett gondolatára reflektálva merült föl; lásd Csanda Gábor – Mester Béla: Mészáros András professzor hetvenéves. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2019 (21):3, 151–169. Mindazonáltal itt is meg kell jegyezni azt a már korábban is kifejtett véleményemet, hogy az irodalomtörténeti fogalmak és módszerek közvetlen átvételével kapcsolatban óvatosnak kell lennünk a filozófiatörténetben; lásd Mester Béla: Rendezni közös dolgainkat. *Kalligram*, 2014 (23):9, 101–104.

ezeket hogyan ötvözték saját gondolkodásukban és hogyan adaptálták a különböző aktuális kérdésekre.¹⁸ Végső soron azt kell elbeszélnie, hogy vitájuk nyomán hogyan bontakozott ki az önálló entitásként értelmezhető magyar filozófiai élet. Ezen kívül nem csak azt kell tudnia ennek az elbeszélésnek megmutatni, hogy a perifériálisnak tekintett magyar történet hogyan viszonyul a centrumhoz, tehát például a magyar Kant-diskurzus a némethez; hanem azt is, hogy mi a viszonya a többi hasonló helyzetű filozófiai kultúrában, például a lengyelben vagy az oroszban lezajlott egyidejű eseményekhez. Minden történeti vizsgálódás végső kérdése, hogy miért érdekes a szóban forgó jelenség a jelen szempontjából, mit ad hozzá önértelmezésünkhöz. Erre a kérdésre esetünkben első pillantásra nehéz a felelet. Miért lenne érdekes kevésbé közismert, csak néhány kutató által fontosnak tartott szövegeknek és ezek viszonyainak az újraértelmezése? Azonban, ha átgondoljuk annak a filozófiai nyilvánosság szerkezetváltásában bekövetkezett fordulatnak a jelentőségét, amelynek hőseink a tanúi, elszenvedői és ugyanakkor alakítói is voltak, könnyen belátható, hogy vizsgálata miért izgalmas a mai közönség, kiváltképpen a mai magyar filozófusok számára. Annak a kommunikációs fordulatnak ugyanis, amely a nyelvileg elkülönült, viszonylagosan önálló belső életet élő magyar filozófiai életet létrehozta, és amelynek ők az elején álltak, most érkezünk az ellenkező oldalára. Lényegében ugyanazokat a kérdéseket vetjük föl, ha más formában is, a magyar filozófia és egyes magyar filozófusok helyéről a magyar kultúrában és korszerűségéről a világ filozófiai trendjeihez képest. Árulkodó jel, hogy a szerző *funkcionális kétnyelvűségének* a kérdése ugyanúgy velünk van, mint velük; legfőlőbb (még?) nem választjuk szét olyan világosan a különböző, idegen és magyar nyelven írott munkáink hangvételét és tartalmát a célközönség vélt igényeinek megfelelően, mint azt ők önkéntelenül is megtették latin és magyar írásaikban. A szakmai közösség kommunikációjának a szerkezete, a filozófus különböző vonatkoztatási rendszerekben való szerepvállalásának a kérdése tehet bennünket érdekeltté filozófiai múltunk e korszakának ismeretében. Olyan korról van szó, amikor különösen tisztán merült föl a kérdés, hogy *kicsoda a magyar filozófus*. Aki erre a kérdésre saját korában érvényes feleletet tud adni, azt méltán tekinthetjük *jelentős magyar filozófusnak*.

18 Erről Márton István szempontjából legújabbán lásd Fórizs Gergely: A kritikai filozófia értelmezése Márton István Krug-compendiumában (1820). *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019 (63):1, 41–55.

Filozófus szerepfelfogások, filozófiatörténet-írási sémák és az életművek (re)konstrukciója

A filozófiai nyilvánosság történetileg változó szerkezetében, amelynek egyik fontos esetét főntebb részletesen taglaltam, korról korra más társadalmi szerepet jelent filozófusnak lenni, összefüggésben azzal is, hogy mikor milyen eszmerendszer számított éppen szűkebb vagy tágabb értelemben a filozófia részének. Gyakran megfigyelhető, hogy közismert filozófiai áramlatok nálunk csak az irodalomban vagy a politikai gondolkodásban jelennek meg, ám hiába keressük ezeket a korszakról szóló magyar filozófiatörténeti munkák fejezeteiként. Jelképi erejű példa erre a haszonelvűség vagy utilitarizmus magyar recepciója: hivatkozhatunk arra, hogy Kölcsey Ferenc Bentham összes műveire könyökölve festeti meg reprezentatív portréját az Akadémia számára (ezen már Erdélyi János is elgondolkodott), idézhetjük Széchenyi írásait vagy a reformkori politikai sajtó gyakori szófordulatát „a legnagyobb szám legnagyobb boldogságáról”, ám a filozófiatörténeti feldolgozásokban mégis hiába keressük a magyar utilitarizmust a kor fontosabb filozófiai irányzatai között. Itt nagyjából a *Kant-vita, magyar schellingiánusok, hegeli pör* fonálra felfűzve, alapjában a klasszikus német filozófia történetének sémája szerint találjuk a kor filozófiai életének történeti feldolgozását; ebben a brit hagyomány valamely áramlata recepciójának annál is kevesebb helye van, mint magának a mintaként szolgáló német filozófiának a történetírásában.

A magyar filozófia „hosszú 19. századában”, amelyet 1792-től, a *Kant-vita* kezdetétől 1911-ig, a magyar neokantiánus értékfilozófiai iskola megalapítójának, Böhm Károlynak a haláláig számítunk, az utilitarizmus mellett a legfontosabb, a filozófiatörténetben hasonlóképpen mostohán kezelt filozófiai vonulat a *sensus communis* hagyománya. Jelentősége abban áll, hogy egyaránt megjelenik a szakfilozófiában és a közgondolkodásban, 19. századi kontinentális történetének újragondolása pedig Gadamer óta megkerülhetetlen a közép-európai filozófiatörténetben,¹⁹ ugyanakkor sajnos nem állíthatjuk, hogy ezt az újragondolást magyar vonatkozásban is elvégeztük. Ezen felül a *sensus communis* fogalmáról nem lehet úgy beszélni, hogy ne érintenénk a gondolkodás, a megismerés közösségi jellegét, társadalmi összefüggéseit. Mindezek alapján e hagyomány és

19 Gadamer a gondolatmenete kiindulópontját adó négy „humanista vezérfogalom” közül a másodikként tárgyalja a *sensus communis*-t, mindjárt a *képzés (Bildung)* után; lásd Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford. Bonyhai Gábor; a fordítást ellenőrizte Radnóti Sándor. 2. jav. kiad. Osiris, Budapest, 50–63.

a rá vonatkozó filozófiatörténet-írási hagyományok vizsgálata kiváltképpen alkalmas a történetileg változó filozófus szerepfölfogások vizsgálatára. E vonulatnak a magyar szakfilozófiában való megjelenését és annak filozófiatörténeti tárgyalását főntebb a Kant-vita kapcsán részben már tárgyaltam. Érdekes, hogy fél évszázaddal később a szakfilozófia és a közgondolkodás éles elválasztásával ismét a *józan ész* fogalma kerül a középpontba. Erdélyi János *A hazai bölcsészet jelenében*, mint tudjuk, a népszerű nyelv, az életrevalóság és a nemzetiség szakfilozófiával össze nem egyeztethető eszményeiben marasztalja el a reformkorban általa utólag dominánsként láttatott *magyar egyezményes filozófiát*, és mindhárom alapjaként a *józan ész* fogalmát jelöli meg.²⁰ Erdélyinek a *józan ész* fogalmának mindennemű filozófiai igényű használatát elutasító, a skót *common sense* iskolát külön is nevesítő filozófiatörténeti elbeszélése nem csupán közvetlen ellenfeleit érinti, hanem a *filozófián kívülre* helyezi visszamenőlegesen is mindazokat, akik erre a fogalomra támaszkodtak. Erdélyi saját filozófiai felfogását éppen a *józan ésszel* szemben határozza meg. Filozófiatörténeti munkássága révén a magyar filozófiai hagyomány egyik meghatározó kánonképző szerzője lévén, felfogása sok tekintetben máig meghatározza a magyar filozófiáról alkotott képünket, és ebben a *józan ész* hagyományának a mellőzését. Erdélyi *józan ésszel* szembeni érvelése kettős. Egyrészt a *józan észre* való mindennemű hivatkozás maradiságát, korlátoltságát hangsúlyozza, másrészt a fogalom filozófiai használatát a skót *common sense* hagyományra szűkítve annak térben és időben szűk, partikuláris voltát, filozófiai meghaladottságát állítja. Erdélyi egyértelműen hegeli gondolatokra támaszkodó leszámolása a *józan ésszel* és filozófiai képviselőivel, éppen mert viszonylag későn és szűk időhatárok között fogalmazódott meg, magának Hegelnek az egész életműben folyamatosan, így időben elhúzódva megjelenő érvelésénél is élesebben mutatja azt a folyamatot, ami Gadamer interpretációjában nem domborodik ki világosan, sőt, mondhatni, elsikkad. A *sensus communis* hagyománya ugyanis nem egyszerűen csak kiüresedett, majd fokozatosan felszívódott a közép-európai gondolkodásban, hanem a saját filozófiai felfogása, sőt, egyáltalán a filozófia ellenfogalmaként a *józan ész*t megnevező, határozott rendszer- és kánonépítő szándékú hegelianizmus tudatosan iktatta ki mind az akkori kortárs filozófiából, mind az akkor kanonizált

20 Erdélyi János *A hazai bölcsészet jelene*. In uő: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona; a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horvay László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 25–102; Mester Béla: „Szellem” versus „józan ész”. A *sensus communis* fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban. In Laczkó Sándor (szerk.): *Az idegen*. Magyar Filozófiai Társaság – Pro Philosophia Szegediens Alapítvány – Státus Kiadó, Szeged, 2018, 229–246.

filozófiatörténeti hagyományból. Látnunk kell azonban, hogy az Erdélyi képviselte filozófiafogalom és az ezzel összefüggő filozófiatörténeti kánon, amely afféle ellenfogalomként, elhatárolódási ugrópontként tekinti a *józan ész* fogalmát mind a kortárs filozófiában, mind a filozófiatörténetben, korántsem alternatíva nélküli a korabeli magyar filozófiai gondolkodásban. Erdélyi egyik hallgatólagos ellenfelének, Hetényi Jánosnak (aki már nem élt, amikor *A hazai bölcsészet jelene* napvilágot látott) ugyanis szintén volt alkalma részletesen megfogalmazni a filozófiatörténet és ezen keresztül a filozófia mibenlétéről alkotott elméletét.²¹ Hetényi törekvése Erdélyi későbbi stratégiájával éppen ellentétes. Nem a szakfilozófiát akarja elhatárolni minden már tudásformától, hanem a *polgári filozófia* fogalmával leírt közgondolkodás mindenkori állapotát, színvonalát és trendjeit kívánja megragadni a mai eszmetörténetre emlékeztető módon. Ennek a professzionális filozófia fontos részét, a legfelső szintjét jelenti, amely azonban szervesen kapcsolódik az alsóbb szintekhez; ami pedig az egyes szinteket egységbe foglalja, az éppen az a minden emberre jellemző *sensus communis*, amelynek negatívba fordított hegelianus fogalma Erdélyinél a közgondolkodás és a filozófiai gondolkodás közötti demarkációs vonalat jelenti.

Témánk, *a szövegkiadások módszertani problémái szempontjából* érdekes megfigyelni, hogy Erdélyi esetében ez a *józan ésszel* szemben megfogalmazott hegelianus szakfilozófiai alapvetés és hagyományteremtés sajátosan kapcsolódik össze a filozófiai rendszerek és filozófusi életművek rekonstrukciójára összpontosító filozófiatörténeti módszerrel, három különböző módon. Egyrészt annak a Hegelnek az örököse, akinek utóélete iskolapéldája a hozzátartozók és a tanítványok által utólag, a hagyatékából (re)konstruált rendszernek és életműnek. Másrészt filozófiatörténetként és kritikusként előszeretettel olvasta bele a régi korok szerzőibe és kortársaiba a kész, vagy legalábbis készülő rendszert (a legjobb példák erre a Pósa-házi Jánosról és Horváth Cyrillről írottak). Harmadrészt saját, eredetileg javarészt a periodikus sajtóban megjelent írásait is a későbbi történeti bölcsészet, a huszadik század utolsó előtti évtizedében megjelent kritikai kiadás rendezte zárt, befejezett rendszernek tűnő életművé, melynek lexikonméretű kötetei tekintélyt parancsolnak, míg egykori vitapartnereinek írásai továbbra is eredeti megjelenési helyükön, többnyire folyóiratcikként lelhetőek föl. A filozófusi szerepfelfogás tekintetében azt sem érdemes figyelmen kívül hagynunk, hogy a rendszerteremtő szándék és ezzel együtt a *józan ésszel* való leszámolás egybeesik életpályájának azzal az utolsó szakaszával, amikor Világos után politikai okokból el kell hagynia Pestet, és egykori alma materében, Sárospatakon lesz a filozófia

21 Hetényi János: *A' magyar philosophia történetírásának alaprajza. Tudománytár. Értekezések*, 1837 (2):1, 76–164.

professzora. Szontagh Gusztávval folytatott polémijának elemzésekor is helyes, ha figyelembe vesszük a két megszólaló radikálisan különböző szerepfelfogását. Szontagh a nagyon is tudatosan vállalt közértelmiségi szerep képviselője, írásaiban gyakori ironikus kiszólásokkal a katedrafilozófiáról, míg Erdélyi a kénytelenségből, de lelkiismeretesen, annak szakmai következményeivel és követelményeivel együtt becsülettel vállalt szakfilozófusi, kollégiumi professzori szerepé. Nem véletlen, hogy az egyikhez a *józan ész* hagyománya, a másikhoz a rendszerépítő hegelianizmus társul.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy mind a vitára, mind az életműre összpontosító filozófiatörténet-írás jogos és termékeny módszertani alapelv lehet, utóbbinál azonban mindenkor tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a látszólag adottként előttünk álló egyéni életművek korpusza legtöbbször maga is utólagos filozófiatörténeti rekonstrukció. A leginkább feltűnővé akkor válik az utólagos rekonstrukció szerepe, amikor hiányzik. Ilyenek a hagyatékból viszonylag hosszú idő elteltével előkerült szövegek, különösen olyan szerzőknél, akik után nem csupán egy-két, hirtelen haláluk miatt még éppen kiadatlan szöveg marad fenn, hanem hosszú ideig az asztalfióknak írnak. E szövegek szerkesztettsége, stílusa jelentősen eltérhet a korábbi művek fogadtatását öntudatlanul is tekintetbe vevő, a kiadás esélyével írott munkáktól, amelyeknek általunk ismert változatában, hogy mást ne említsünk, már benne van a kiadói munka is. Magyar vonatkozásban e szempontból általában Bessenyei György *Tariménesére*, illetve Hamvas Béla utolsó, leghosszabb korszakának írásaira utalok példaként. E szövegek stílusára, szerkezetére az utókor elemzői gyakran tesznek olyan megjegyzéseket, amelyek pusztán szerzői jellegzettségként, személyiségvonásként veszik tekintetbe az írások sajátosságait, nem számolva a keletkezés körülményeivel. Könnyen teszik, hiszen ők már többnyire nem kéziratként, hanem befejezettséget sugalló, jól szerkesztett, gondosan tördelt és korrektúrázott könyvekként találkoznak e (jócskán) poszthumusz alkotásokkal.